

O potrzebie badań „Polish Cathedrals”. Na marginesie książki Ireny Rolskiej i Jacka Kęsika *Archiwizacja polskich kościół w USA*

Katarzyna CHRUDZIMSKA-UHERA

Instytut Historii Sztuki UKSW

<https://orcid.org/0000-0001-6283-4682>

Anna Sylwia CZYŻ

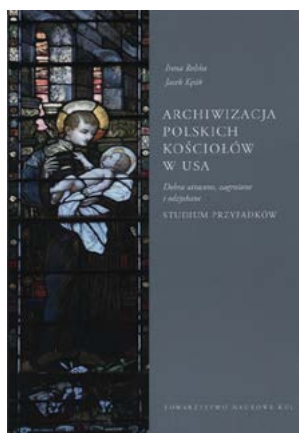
Instytut Historii Sztuki UKSW

<https://orcid.org/0000-0001-7923-1204>

Bartłomiej GUTOWSKI

Instytut Historii Sztuki UKSW

<https://orcid.org/0000-0002-7833-7485>

Polonia w Stanach Zjednoczonych Ameryki, jej dzieje i dorobek, od lat wzbudza zainteresowanie reprezentantów różnych dziedzin i dyscyplin naukowych, a publikacje będące wynikiem badań dotyczą w zasadzie każdego przejawu polonijnego życia pokazywanego z wielu perspektyw. O ile początkowo rozważania wiązały się przede wszystkim z obszarem socjologiczno-polityczno-historycznym (również w kontekście religijności Polaków w USA), o tyle w ostatnich dekadach zaczęto dostrzegać również dzieła literatury, muzyki, architektury i sztuk wizualnych powstałe z inspiracji Polonii i na jej potrzeby¹. Ponieważ centrum życia polskich wspólnot w Ameryce stanowiły parafie, gdzie nie tylko zajmowano się opieką duchową, lecz także obowiązkowo organizowano prężnie działające szkolnictwo polskie, tworzone liczne grupy i towarzystwa samopomocowe czy też rozwijano działalność patriotyczną i kulturalną, pojawiła się potrzeba badań nad polskimi kościołami w USA. Początkowo prowadzili je przede wszystkim historycy, a obecnie podejmują je także historycy sztuki zajmujący się materialnym dziedzictwem polskich świątyń, które w przypadku USA dosłownie znikają na naszych oczach².

1. Np. Janusz Gerasik, „Paweł Sobolewski i jego «Poland» – pierwsze polonijne wydawnictwo periodyczne w USA z 1842 r.”, *Bibliotekarz Podlaski* 62, nr 1 (2024), s. 303–322; August Antoni Jakubowski, *Wspomnienia polskiego wygnańca. The Remembrances of Polish Exile*, tłum. i red. Jarosław Ławski, Piotr Oczko (Białystok: Katedra Badań Filologicznych „Wschód–Zachód”, Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku, Wydawnictwo Alter Studio, 2013); Ewa Modzelewska-Opara, *Dorobek pisarski i misja kulturalna polskich emigrantów w Stanach Zjednoczonych Ameryki w latach 1831–1842* (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2022).

2. Dotyczy to m.in. kościoła św. Wojciecha w Chicago, którego w dzielnicy przekształcającej w centrum biznesowe nie miał kto utrzymać. Świątynię zamknięto w 2019 r. Od tego momentu jej wyposażenie jest sukcesywnie wyprzedawane. Ocalenie takich świątyń, mimo podejmowanych prób, jest w zasadzie niemożliwe, nawet wówczas, gdy budynki trafiają na

W tej sytuacji należy docenić każdy wysiłek służący dokumentacji tego dziedzictwa, a takim jest wydana w roku 2024 polsko-angielska książka *Archiwizacja polskich kościołów w USA. Dobra utracone, zagrożone i odzyskane. Studium przypadków* dwójga autorów związanych z lubelskim środowiskiem naukowym – historyczki sztuki Ireny Rolskiej i informatyka Jacka Kęsika³. Publikacja ta składa się z dwóch części, które odpowiadają specjalizacjom autorów. Rozpoczynają ją rozważania Jacka Kęsika o cyfryzacji kulturowego dziedzictwa materialnego w USA (s. 11–21), a dalej znajdują się cztery rozdziały autorstwa Ireny Rolskiej opowiadające o historii parafii, architekturze, wystroju i wyposażeniu dwóch świątyń chicagowskich św. Wojciecha i Michała Archaniola, kościołów Michała Archaniola (w spisie treści podano „św. Archaniola”) w Radomiu (Illinois) i św. Józefa w Milwaukee (s. 23–157). Książkę opatrzono wstępem i zakończeniem oraz indeksem osób. Ilustracje zamieszczono na końcu każdego z rozdziałów.

Układ pracy jest więc właściwy, zaskakuje jednak zróżnicowanie narracji w czterech rozdziałach traktujących o świątyniach w Chicago, Milwaukee i Radomiu. W przypadku dwóch pierwszych kościołów czytelnik otrzymuje najpierw historię parafii, a następnie dokładny opis architektury i wyposażenia z próbami ich analizy. Zdziwienie budzi fakt, że chicagowski kościół św. Wojciecha (1912–1914) przedstawiono bardzo dokładnie (choć w przypadku opisu architektury nie została zachowana klasyczna struktura, którą definiuje zasada „od ogółu do szczegółu”), a tekst o kościele w Radomiu (poświęcenie kamienia węgielnego w 1921 r.⁴) to w zasadzie wyłącznie historia miejscowości i tamtejszej wspólnoty. Architekturze tej świątyni poświęcono niecały akapit, dwa akapity zawierają omówienie witraży, których jednak nie zadokumentowano, a kolejny dotyczy wystroju oraz wyposażenia absydy i strefy przyprezbiterialnej.

federalną i stanową listę zabytków. Kluczowym problemem ich ochrony jest bowiem znalezienie środków na utrzymanie. Przykładem pozytywnych działań może być kościół św. Wojciecha w Detroit (1884–1885). W 1990 r. zamknięto parafię, ale utworzono The Polish American Historic Site Association, które przejęło opiekę nad świątynią. Gromadzi się w niej, o ile to możliwe, sprzęty z likwidowanych (i niszczonych) polskich świątyń, w tym m.in. z pobliskiego kościoła św. Stanisława (1911–1913), zamkniętego w 1989 r. i od tego czasu wystawianego co parę lat na sprzedaż przez zmieniających się właścicieli. Zob. Bartłomiej Gutowski, „Kościół pw. św. Wojciecha / St. Adalbert Church”, w: Katarzyna Chrudzimska-Uhera, Anna Sylwia Czyż, Jacek Gołębiowski, Bartłomiej Gutowski, *Parafie i kościoły polskie w Chicago / Polish Parishes and Churches in Chicago* (Warszawa: Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą „Polonika”, 2019), s. 77, 79; id., „Kościół pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika / Church of St. Stanislaus Bishop and Martyr”, w: Anna Sylwia Czyż, Bartłomiej Gutowski, Paweł Sieradzki, *Parafie i kościoły polskie w Michigan, Massachusetts i Minnesocie / Polish Parishes and Churches in Michigan, Massachusetts and Minnesota* (Warszawa: Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą „Polonika”, 2021), s. 100–109.

3. Irena Rolska, Jacek Kęsik, *Archiwizacja polskich kościołów w USA. Dobra utracone, zagrożone i odzyskane. Studium przypadków* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2024), ss. 163, il. 88, indeks osób, seria „Źródła i monografie”, t. 541; ISBN 978-83-66647-61-9. Publikacja jest efektem prac badawczych realizowanych w ramach programu „Nauka dla Społeczeństwa” Ministerstwa Edukacji i Nauki (NdS/545613/2022/2022) finansowanego w kwocie 1 562 877,60 zł. Projekt z obszaru „Humanistyka – Społeczeństwo – Tożsamość” o tytule „Badania nad narodowym dziedzictwem kulturowym Polonii w USA i utworzenie cyfrowych zbiorów pamięci” został zrealizowany przez lubelską Fundację ECCC, która współfinansowała wydanie omawianej książki. Informacje ze stopki redakcyjnej recenzowanej książki oraz ze wstępu. Zob. także stronę projektu: <https://polskiedziedziectwo3d.pl/projekt-usa/>.

4. W książce brakuje informacji, kiedy kościół został ukończony. Na stronie internetowej projektu podano rok 1924; zob. *Kościół św. Michała Archaniola w Radomiu*, dostęp 12 kwietnia 2025, <https://polskiedziedziectwo3d.pl/projekt-usa/kosciol-sw-michala-archaniola-w-radomiu/>.

Otwierający opracowanie tekst *Cyfryzacja 3D dziedzictwa kulturowego*, traktujący o dokumentacji architektonicznej z wykorzystaniem technologii skaningu laserowego 3D, ma charakter relacyjny i opisowy, a nie analityczny, co budzi uzasadnione wątpliwości odnośnie do jego wartości naukowej w kontekście monografii specjalistycznej. W tekście tym brakuje jasnego określenia celu prac dokumentacyjnych, który powinien determinować zarówno dobór metod, jak i zakres prezentacji wyników. Nie dowiadujemy się, czy dokumentacja miała służyć wirtualnej rekonstrukcji (w publikacji pojawiają się pojedyncze wizualizacje 3D), analizie stanu zachowania czy też np. inwentaryzacji. Brak takiej informacji wpływa negatywnie na ocenę spójności i celowości przedstawionych treści. Opis prac ogranicza się do ogólnych stwierdzeń (np. „jest to proces złożony i nie zawsze dający zadowalające wyniki. W wielu przypadkach istnieje konieczność wsparcia algorytmów przez człowieka” [s. 18]), brak jednak szczegółowych danych o charakterze i zakresie tych działań. Zabrakło m.in. relacji na temat przebiegu prac terenowych, a także informacji dotyczących metodyki dokumentacji: o rodzaju użytego skanera, jego parametrach (takich jak zasięg, dokładność, rozdzielczość), liczbie stanowisk pomiarowych, sposobie rejestracji chmur punktów (np. *target-based* czy *cloud-to-cloud*), zastosowanym oprogramowaniu w post-processingu, poziomie osiągniętej dokładności (np. *RMS error*), o formatach wynikowych, a nawet przechowywaniu danych. Poza wzmiankami o problemach związanych m.in. z doбором stanowisk nie ma szczegółowych informacji na ten temat. Nie dowiadujemy się nawet, czy dokumentowane były wszystkie pomieszczenia. Uniemożliwia to ocenę jakości i wiarygodności przeprowadzonych prac. Co prawda można przyjąć, że w monografii naukowej informacje te można uznać za zbędne, skoro jednak autorzy zdecydowali się na wprowadzenie rozdziału poświęconego stosowanej technice dokumentacyjnej, powinny być one rzetelnie omówione⁵.

Wyraźną luką w książce jest brak zebranej bibliografii. Być może powodem tego jest w ogóle niewielka liczba opracowań i źródeł drukowanych przytaczanych przez autorów. W części poświęconej cyfryzacji Jacek Kęsik powołuje się na trzy opracowania z lat 2023–2024 przygotowane przez zespół, do którego sam należy. Jego członkowie brali udział w pracach przy polskich świątyniach w USA, realizowanych w ramach wspomnianego wyżej ministerialnego programu (Jerzy Montusiewicz, Marek Miłosz)⁶. Mimo że literatura na temat zastosowania technologii 3D w dziedzinie ochrony dziedzictwa kulturowego istnieje również w języku polskim, autor ani jej nie przywołuje, ani nie odnosi się do niej⁷.

5. Warto zaznaczyć, że w innych współautorskich publikacjach Jacek Kęsik prezentował tematykę dokumentacji 3D w sposób znacznie bardziej zaawansowany i zgodny z wymogami badań naukowych. Brak dokładnych danych w omawianej książce wydaje się więc nie wynikać z niedostatecznych kompetencji, lecz z przyjętego błędnie założenia redakcyjnego publikacji, której bliżej do wydawnictw popularnonaukowych.

6. W sumie odbyły się trzy wyjazdy studyjne (9–23 X 2022, 26 VI–10 VII 2023, 28 IV–13 V 2024). Brali w nich udział pracownicy Politechniki Lubelskiej: Jacek Kęsik, Jerzy Montusiewicz, Elżbieta Miłosz, Marek Miłosz (kierownik wypraw). Jednorazowo uczestniczyli Tomasz Rolski (Politechnika Lubelska) oraz Katarzyna Urban (kierownik historyczny drugiej wyprawy) i Łukasz Konopa z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Uczestniczkami wyjazdów były także Małgorzata Przewoźniak (kierowniczką) i Małgorzata Brzyska (koordynatorka projektu z Fundacji ECCC). Zob. *Projekt USA. Portal: Kościoły polskie w USA – narodowe dziedzictwo kulturowe*. Tytuł projektu: „Badania nad narodowym dziedzictwem kulturowym Polonii w USA i utworzenie cyfrowych zbiorów pamięci”, dostęp 7 kwietnia 2025, <https://polskiedziedzictwo3d.pl/projekt-usa/>.

7. Np. Piotr Baranowski et al., „Polish experience with advanced digital heritage recording methodology, including 3D laser scanning, CAD and GIS application, as the most accurate

Autorka drugiej części bazuje przede wszystkim na publikacjach internetowych, z których większość stanowią artykuły ze współczesnych gazet i stron rozgłośni radiowych. W niewielkim stopniu wykorzystuje źródła, w tym drukowane pamiętniki parafialne, specyficzne dla kultury religijnej w USA, które przeważnie są dostępne on-line lub znajdują się w polskich bibliotekach naukowych, m.in. w Bibliotece KUL oraz w podręcznej bibliotece Ośrodka Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL, prowadzonego na Wydziale Humanistycznym. Irena Rolska nie sięgnęła też do literatury przedmiotu, a więc opracowań o architekturze i sztuce sakralnej w USA (w tym polonijnej) oraz o historii polskiej emigracji. Nieznajomość źródeł oraz podstawowych opracowań wprost przełożyła się na niską jakość tej części omawianej książki.

Brak rozeznania w literaturze przedmiotu jest zaskakujący w publikacji pretendującej do monografii tym bardziej, że kościoły w Chicago i Milwaukee są w polskiej literaturze nie tylko wzmiankowane, lecz także dość dokładnie omawiane⁸. Szczególny niepokój budzi jednak brak przemyśleń na temat terminu „Polish Cathedrals”⁹, który

and flexible response for archeology and conservation needs at Jan III Sobieski's Residence in Wilanów (Warsaw)”, w: *Lasers in the Conservation of Artworks. LACONA VI Proceedings, Vienna, Austria, Sept. 21–25, 2005*, red. Johann Nimmrichter, Wolfgang Kautek, Manfred Schreiner (Vienna: Springer, 2007), s. 513–521; Adam Boroń, Marta Borowiec, Andrzej Wróbel, „Kompleksowa, cyfrowa dokumentacja fotogrametryczna wzgórza zamkowego w Rabsztynie k. Olkusza”, *Archiwum Fotogrametrii, Kartografii i Teledetekcji* 14 (2004), s. 97–109; Adam Boroń, Antoni Rzońca, „Metody fotogrametrii cyfrowej i skanowania laserowego w inwentaryzacji zabytków”, *Roczniki Geomatyki* 5, nr 8 (2007), s. 129–140.

8. Np. Andrzej K. Olszewski, „Historia Polski w obrazach i witrażach w bazylice pod wezwaniem Świętego Józefa w Milwaukee”, w: *„Homo creator et receptor atrium”. Księga pamiątkowa Księdzu Profesorowi Stanisławowi Kobieliowskiemu ofiarowana*, red. Małgorzata Wrześniak (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 2010), s. 337–340; Genowefa Potaczała, *Polacy na Trójcowie. Dzieje kościoła św. Trójcy w Chicago* (Poznań: Wydawnictwo Agape, 2006); Chrudzimska-Uhera, Czyż, Gołębiowski, Gutowski, *Parafie i kościoły polskie w Chicago / Polish Parishes and Churches in Chicago*; Anna Sylwia Czyż, „Motywy niepodległościowe w dekoracji najstarszych tzw. Polish Cathedrals”, w: *Niepodległość i nowoczesność. Studia z historii sztuki*, red. Lech Karwowski, Dariusz Kacprzak, Szymon Piotr Kubiak (Szczecin–Warszawa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Fundacja Kultura Miejsca, 2019), s. 43–62; Katarzyna Chrudzimska-Uhera, „Ojczyzna wyobrażona. Znaki Polski i polskości w Polish Cathedrals w USA – zarys problematyki”, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 11, red. Wojciech Walczak, Karol Łopatecki (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2020), s. 397–418; Anna Sylwia Czyż, „Wątki niepodległościowe w dekoracji tzw. Polish Cathedrals – na marginesie badań dokumentacyjnych polskich parafii w USA”, w: *ibid.*, s. 435–454; Bartłomiej Gutowski, „Architektura Polish Cathedrals w USA na tle prac dokumentacyjnych (2017–2018)”, w: *ibid.*, s. 419–434; Czyż, Gutowski, Sieradzki, *Parafie i kościoły polskie w Michigan, Massachusetts i Minnesocie / Polish Parishes and Churches in Michigan, Massachusetts and Minnesota*; Katarzyna Chrudzimska-Uhera, Anna Sylwia Czyż, Paweł Sieradzki, *Parafia i kościoły polskie w stanach Wisconsin, Pensylwania, Ohio, Nowy Jork, Maryland i Connecticut / Polish Parishes and Churches in the States of Wisconsin, Pennsylvania, Ohio, New York, Maryland and Connecticut* (Warszawa: Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą „Polonika”, 2023). Zob. także obszerną dwutomową pozycję *Polish Cathedrals. Polskie dziedzictwo religijne, kulturowe, społeczne i materialne w Stanach Zjednoczonych. Leksykon*, red. Jacek Gołębiowski, Maria Anna Furtak (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2023). W leksykonie każde hasło dzieli się na dwie części. Pierwsza ma charakter opracowania historycznego, a druga, autorstwa Katarzyny Chrudzimskiej-Uhery i Anny Sylwii Czyż, to opis i wstępna analiza formalna i ideowa kościołów i budynków parafialnych oraz ich wyposażenia.

9. Autorem terminu „Polish Cathedrals” jest Edward R. Kantowicz, historyk z Carleton University w Kanadzie. Pośród świątyń wznoszonych przez polską diasporę w USA wyróżnił on

jest pojęciem kluczowym dla podejmowanych badań i decyzji metodologicznych, także w ramach wspomnianego ministerialnego grantu.

Irena Rolska termin ten zna, ale nie odnosi się do niego, co – ze względu na jego niedookreślenie – wywołuje poznawczy dysonans u czytelników omawianej książki. Pisząc o polskich kościołach w USA, autorka podkreśla, że zajmuje się „polskimi katedrami”, które były tak określane ze względu „na wielkość i wspaniałe wnętrza”, niejednokrotnie „nawiązywały do znanych polskich świątyń” (s. 8), a w omówieniu kościoła św. Wojciecha stwierdza, że jego „wieże miały za zadanie dopasować wygląd kościoła [...] do tzw. polskiego stylu katedralnego” (s. 26). Jednak przy okazji omówienia czterech świątyń Irena Rolska ani razu nie wskazała, które polskie budowle wpłynęły na ich wygląd oraz jakie analogie do polskiej architektury średniowiecznej i nowożytnej w nich widzi. Autorka stwierdziła natomiast, że ich projektanci – architekci Henry J. Schlacks, William J. Brinkmann i Erhard Brielmaier – odwołali się do „tradycji klasycznej, europejskiej architektury nowożytnej” (o kościele św. Wojciecha,

grupę kościołów charakteryzujących się największą ozdobnością, o architekturze i dekoracji odwołującej się – według niego – do renesansu i baroku z reminiscencjami słynnych katedr i kościołów polskich. Właśnie te określił mianem „Polish Cathedrals”, rozumiejąc nazwę w kategorii stylu. Tak też nazwał tę grupę kościołów Peter Williams, który dodał, że „Polish Cathedrals style” definiuje monumentalizm bryły. Do kreowania terminu włączyli się redaktorzy en.wikipedia – według nich styl ten można porównać z churrigueryzmem i hiszpańskim barokiem. Zauważyli oni jednocześnie, że architektonicznie kościoły te reprezentują stylistykę historyzującą i eklektyczną. Poddając krytyce termin „Polish Cathedrals style”, trzeba podkreślić, że takie definiujące elementy jak wielkość czy dekoracyjność mają charakter uznaniowy. Przy tym świątynie reprezentujące ten styl, wskazane na liście w en.wikipedia, to obiekty o bardzo różnej architekturze. Są to kościoły neoromańskie (np. św. Jacka w Detroit, 1922–1924), neogotyckie (np. Michała Archanioła w Chicago, 1907–1909), bizantynizujące (np. Świętych Młodzianków w Chicago, 1910–1912), ale też eklektyczne, w których swobodnie nawiązuje się do stylów nowożytnych (np. św. Jadwigi Śląskiej w Chicago, 1898–1901). Wśród nich są także skromne świątynie o niewielkiej kubaturze i bardziej niż przeciętnej dekoracji wnętrza (np. kościół Matki Boskiej Szkaplerznej w Wyandotte, 1915–1916). Ważkim kontrargumentem dla stosowania terminu „Polish Cathedrals style” jest kształt innych etnicznych kościołów budowanych w USA od końca lat 70. XIX w. po lata 30. XX w., które równie dobrze mogłyby pełnić funkcję świątyń polskich i nosić miano „Polish Cathedrals”. Należy podkreślić, że budownictwo związane z polskimi parafiami w USA wpisuje się wprost w tamtejszą architekturę sakralną i żadna świątynia nie odwołuje się do polskich wzorców. Na koniec dodajmy, że tylko jeden kościół był wznoszony jako katedra: neogotycka świątynia Wszystkich Świętych w Chicago (1930–1931), która do czasu jej sprzedaży w 1993 r. pełniła funkcję katedry Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego. Zob. Edward R. Kantowicz, „To Build the Catholic City”, *Chicago History* 14, nr 3 (1985), s. 14–15; Ellen Skerrett, Edward R. Kantowicz, Steven M. Avella, *Catholicism, Chicago Style* (Chicago: Campion Book, 1993), s. 21, 153; Peter W. Williams, *Houses of God. Region, Religion, and Architecture in the United States* (Urbana–Chicago: University of Illinois Press, 1997), s. 179; James S. Pula, „Architecture, Polish Cathedral Style”, w: *The Polish American Encyclopedia*, red. James S. Pula (Jefferson: McFarland & Company, 2011), s. 17; *Polish cathedral style*, dostęp 10 kwietnia 2025, https://en.wikipedia.org/wiki/Polish_cathedral_style. Zob. też: Andrzej K. Olszewski, Irena Grzesiuk-Olszewska, *J. Szeptycki i jego kościoły w Ameryce / J. Szeptycki and His Churches in America* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 2000), s. 104–105, 107–108; Czyż, „Motywy niepodległościowe w dekoracji najstarszych tzw. Polish Cathedrals”, s. 45–46; Gutowski, „Architektura Polish Cathedrals w USA na tle prac dokumentacyjnych (2017–2018)”, s. 423–424. We wspomnianym wyżej leksykonie *Polish Cathedrals* z 2023 r. również zabrakło krytycznego podejścia do skądinąd wygodnego terminu „Polish Cathedrals”. Zmagania z nim przypominają o tekście Jerzego Paszendy, „Losy tak zwanego stylu jezuickiego”, *Biuletyn Historii Sztuki* 62, nr 1–2 (2000), s. 165–174.

s. 26; podobnie o pozostałych)¹⁰. I inaczej przecież być nie mogło, albowiem architektura polskich świątyń w USA w ogóle nie odnosi się do architektury polskiej, ale wpisuje się w tendencje obecne w Ameryce Północnej, gdzie dominowały formy neogotyckie, neoromańskie i bizantyzujące, a w latach 20.–30. XX w. także art déco.

W kontekście rzekomego podobieństwa omawianych kościołów do polskich świątyń zaskakująca jest informacja, że kościół Michała Archanioła w Chicago (il. 1) „został wybudowany w mało popularnym wśród Polonii stylu neogotyckim” (s. 67), „tak bardzo” odmiennym „od tzw. polskich katedr” (s. 80). Tymczasem na wikipedialnej liście kościołów „zbudowanych w polskim stylu katedralnym”, która jest cały czas edytowalna i może być zarówno rozszerzana, jak i skracana, w dniu 10 kwietnia 2025 r. znajdowało się 61 kościołów, z których 19 (czyli 31%) wzniesiono w stylu neogotyckim, kolejne 18 nawiązuje do stylów nowożytnych¹¹, 16 ma kształt neoromański, a pięć to malownicza fuzja form romańskich i bizantyjskich. Jedna świątynia reprezentuje styl art déco (kościół św. Jana Kantego w Cleveland, 1924–1926), a dwie chicagowskie określa się jako neoklasyczne (kościół św. Wojciecha, 1912–1914, i Matki Boskiej Anielskiej, 1914–1920)¹². Jednocześnie w omawianej książce, w podsumowaniu rozważań o kościele św. Józefa w Milwaukee (1897–1901; il. 2), czytamy, że jest to doskonały przykład tzw. polskiego stylu katedralnego w architekturze sakralnej, występującego w regionie Wielkich Jezior w Ameryce Północnej (s. 143). Jakże są to konkretnie formy? Okazuje się, że różnorodne. Polskie świątynie w USA prezentują nie tylko wspomniane wyżej style historyzujące – są to także realizacje bazylikowe (kościół Niepokalanego Poczęcia NMP w Chicago, 1894–1899) i pseudobazylikowe (kościół św. Stanisława Kostki w Bay City, 1889–1892), salowe (kościół św. św. Cyryla i Metodego w Lemont, 1928–1930) i wreszcie centralne (kościół św. Kazimierza w Chicago, 1917–1919), o fasadach z portykiem kolumnowym (kościół św. Wojciecha w Chicago), ale też takie, których elewacjom blisko do neogotyckiego „stylu arkadkowego” (np. omawiany w recenzowanej książce kościół w Radomiu), jednowieżowe (np. kościół św. Wojciecha w Detroit), dwuwieżowe (np. kościół Świętej Trójcy w Chicago) i bezwieżowe (np. kościół św. Floriana w Detroit, 1914–1928), a bywa że trójwieżowe (np. kościół św. Józefa w Detroit, 1899–1900) lub czterowieżowe i do tego centralne (kościół św. Stanisława Kostki w Winona, 1894–1895), ale też z kopułą (kościół Matki Boskiej Anielskiej w Chicago).

Zdając sobie sprawę, że w popularnym dyskursie funkcjonuje nie tylko termin „Polish Cathedrals”, lecz także zmienna lista kościołów, które są zaliczane do tej kategorii, należy zwrócić uwagę, że w recenzowanej książce nie przedstawiono powodów wyboru czterech świątyń. Czy coś je łączy? Czy są przykładami reprezentatywnymi? We wstępie nie poinformowano także, czym kierowali się kierownicy i uczestnicy

10. Autorka słusznie przywołuje tu wzorzec, jakim w tym czasie była bazylika św. Pawła za Murami (s. 26). Czyni to zapewne za Bartłojem Gutowskim, choć informacji tej nie podaje w przypisie. Natomiast niezbyt udanie interpretuje kształt kościoła św. Józefa w Milwaukee, uważając go za „mniejszą replikę bazyliki św. Piotra z parą dzwonnicy i strzelistą centralną kopułą” (s. 124–125).

11. Kształt tych kościołów to swobodne połączenia różnorodnych architektonicznych form, zatem nie można ich precyzyjnie określać. Są przede wszystkim malownicze w swobodnych fuzjach elementów znanych od starożytności. Wzniesiono je, podobnie jak inne kościoły, w nowoczesnej konstrukcji szkieletowo-stalowej, stąd szerokie nawy o imponujących przekryciach (np. kościół Świętej Trójcy w Chicago, 1905–1907). Informacji tej nie znajdziemy jednak w omawianej książce.

12. *Polish cathedral style*, dostęp 25 kwietnia 2025, https://en.wikipedia.org/wiki/Polish_cathedral_style.

1 Kościół Michała Archanioła
w Chicago, 1907–1909.
Fot. Norbert Piwowarczyk

grantu, wskazując spośród wszystkich polskich parafii, dawnych i nadal funkcjonujących, 20 kościołów z Illinois, Wisconsin i Nebraski¹³. W książce efekt przeprowadzonych prac określony został w tytule jako „archiwizacja”. Termin ten używany

13. W 2022 r. zespół grantowy pracował w chicagowskich kościołach Świętej Trójcy, św. Jacka, św. Stanisława Kostki, św. Jadwigi, Michała Archanioła oraz w kościele św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Milwaukee. Rok później dokumentowano kolejne kościoły Chicago – św. Błażeja, św. Józafata, św. Brunona, św. Wojciecha oraz kościół św. Maksymiliana Kolbe w Marytown, kościół Michała Archanioła w Radomiu, bazylikę św. Józafata w Milwaukee. W ostatnim roku prace terenowe prowadzono w kościołach Wisconsin: Najświętszego Serca w Dodge, św. św. Piotra i Pawła w Independence, Najświętszego Serca w Custer (Polonia), św. Piotra w Stevens Point, św. Wawrzyńca w Wisconsin Rapids oraz w kościele Michała Archanioła w Tarnov (Nebraska) i Matki Boskiej Anielskiej w Chicago.

2 Wnętrze kościoła
św. Józefa w Milwaukee,
1897–1901. Fot. Norbert
Piwowarczyk

jest konsekwentnie w całej publikacji w znaczeniu dokumentowania. Wydaje się to zupełnie niepotrzebnym konstruktom myślowym.

W omawianej książce nie mniej niż błędy metodologiczne martwią drobne uchybienia, wpływające jednak negatywnie na ogólny obraz. We wstępie Irena Rolska podała, że pierwsza, niewielka polska emigracja do USA datuje się po roku 1831 (s. 7). Dla porządku przypomnijmy, że nieliczne grupy Polaków pojawiały się na terenie przyszłych Stanów Zjednoczonych od XVII w., a ich napływ wyraźnie zintensyfikował się nieprzypadkowo sto lat później¹⁴. Z opisu kościoła św. Wojciecha w Chicago dowiadujemy się o „barokowych, pokrytych blachą miedzianą, hełmach” (s. 25), a przecież nie powstały one w XVII–XVIII w., można więc co najwyżej określić je jako neobarokowe. Z kolei mense w ołtarzu tej świątyni, według Ireny Rolskiej, „w narożach ujmują pilastry dekorowane arabeską” (s. 30). Oczywiście nie mense, a stół ołtarzowy, i nie arabeską¹⁵, a ornamentem kandelabrowym (il. 3). Zresztą pomyłka w nazwie ornamentu dotyczy także trzonów filarów ujmujących niszę z rzeźbą Chrystusa Ukrzyżowanego. Zaskakuje też określenie „kopuła absydy” (s. 135). Podobny terminologiczno-chronologiczny błąd powtórzony został przez Irenę Rolską przy opisie baldachimu (cyborium) nad ołtarzem w kościele św. Wojciecha, który nie jest barokową marmurową konfesją (s. 28). Szczególnie razi tu zastosowanie terminu konfesja, gdyż w polskiej literaturze już jakiś czas temu kwestię tę uporządkowali i dokładnie omówili Piotr Krasny i Marek

14. Andrzej Brożek, *Polonia amerykańska 1854–1939* (Warszawa: Interpress, 1977), s. 9–15.

15. Przy okazji warto przypomnieć książkę Aleksandry Bernatowicz, *Niepodobne do rzeczywistości. Malowana groteska w rezydencjach Warszawy i Mazowsza 1777–1820* (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2006), s. 16–17.

3 Ołtarz główny w kościele
św. Wojciecha w Chicago,
1912–1914. Fot. Norbert
Piwowarczyk

Walczak¹⁶ (il. 3). Błędem jest także uznanie detalu ostatniej kondygnacji wież kościoła św. Wojciecha za „portyki w kształcie łuku triumfalnego zakończonego trójkątnym szczytem” (s. 26). Zgodnie ze *Słownikiem terminologicznym sztuk pięknych* portyk to „zewn. część budynku, otwarta przynajmniej z jednej strony kolumnadą lub rzędem filarów, sięgających jednej lub dwu kondygnacji, osłaniająca najczęściej gł. wejście”¹⁷. Święty Kazimierz na witrażu z kościoła św. Wojciecha nie jest ubrany w delię, a w płaszcz (s. 40). Obraz *Jezu, ufam Tobie* z ołtarza bocznego kościoła św. Józefa w Milwaukee

16. Piotr Krasny, Marek Walczak, „Konfesja. Kilka uwag o znaczeniu terminu oraz jego używaniu i nadużywaniu w polskiej literaturze historyczno-artystycznej”, *Roczniki Humanistyczne KUL* 54–55, nr 4 (2006–2007), s. 67–89.

17. *Słownik terminologiczny sztuk pięknych* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997), s. 327.

4 Malowidła w kościele św. Wojciecha w Chicago przedstawiające zaślubiny pary królewskiej oraz procesję dziękczynną za zwycięstwo, po 1914. Fot. Norbert Piwowarczyk

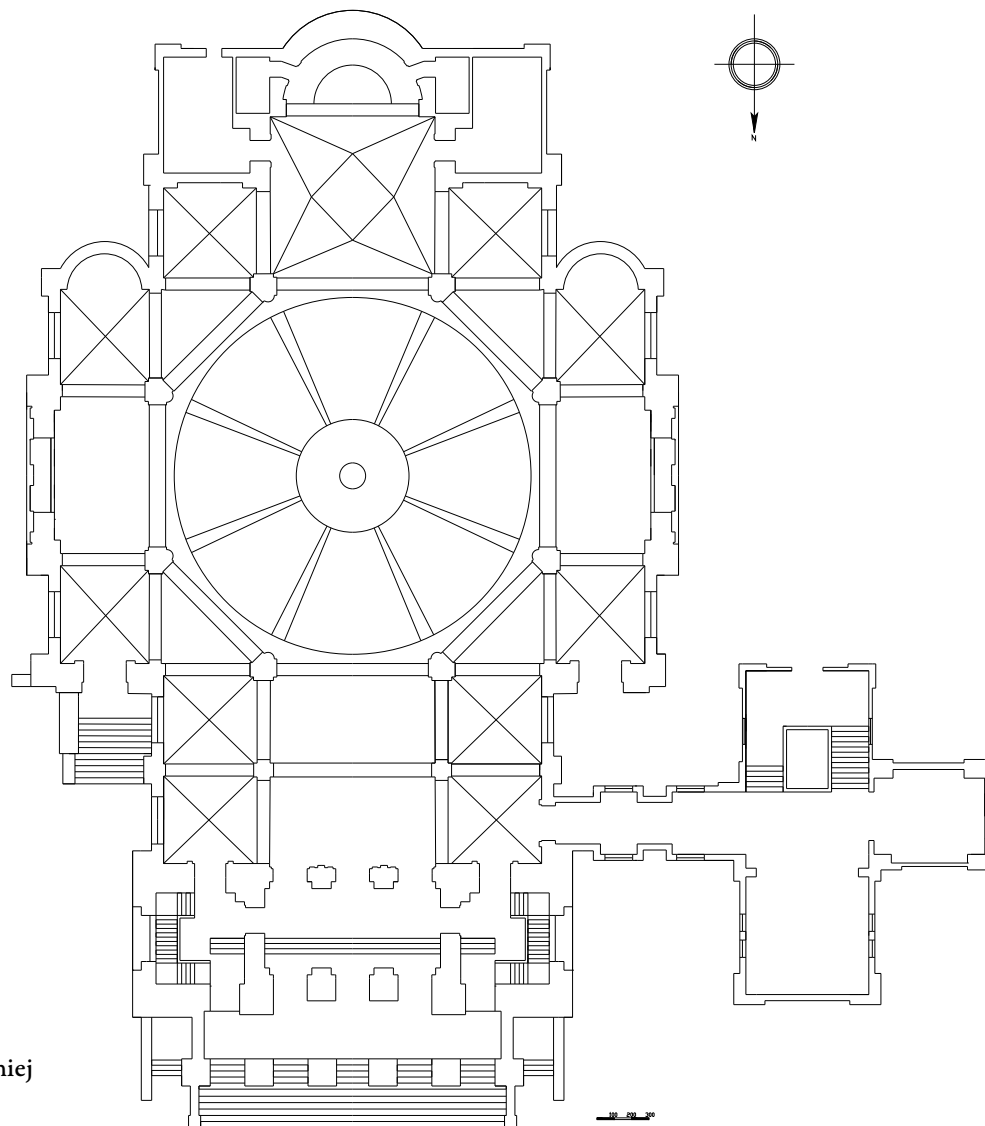
to nie „kopia obrazu polskiego malarza Eugeniusza Kazimirowskiego” (s. 128), a wizerunek wzorowany na wersji z Łagiewnik autorstwa Adolfa Hyły¹⁸.

Z kolei w kościele w Radomiu Irena Rolska widzi ceramiczny ołtarz (s. 104). Tymczasem ten i wiele innych ołtarzy to konstrukcje drewniane, polichromowane, uzupełniane pozłotą, czasami także scagliolą i szklanymi tesseraми, a przede wszystkim masą na bazie gipsu. Podobnym określeniem „ceramiczne” opisuje tamtejsze stacje Drogi Krzyżowej (s. 105), które wykonano w barwionej masie gipsowej. Trudno także zgodzić się ze stwierdzeniem badaczki, że styl witraży z tego samego kościoła nawiązuje „do współczesnego witrażomalarstwa” (s. 102). Czy w pierwszej połowie XX w. tak właśnie wyglądało malarstwo?

Irena Rolska słusznie natomiast zauważyła, że tym, co wyróżnia polskie świątynie w USA spośród kościołów innych nacji, jest dekoracja o charakterze tożsamościowym (s. 26). Są to więc przedstawienia polskich świętych i władców, wizerunki Matki Boskiej czczone w różnych zakątkach Starego Kraju, ale też odwołania do wydarzeń z historii, także tej współczesnej¹⁹. W tym miejscu wypada jednak zastanowić się, czy

18. Pierwszy obraz *Jezu, ufam Tobie* rzeczywiście został namalowany w Wilnie przez Kazimirowskiego. Wersją tego płótna jest wizerunek łagiewnicki, który powstał po śmierci s. Faustyny, na podstawie kopii wykonanej przez Łucję Bałzukiewicz i wykorzystanej w broszurze z modlitwami ku czci Bożego Miłosierdzia, wydanej w Krakowie (jest także broszurka wydana w Wilnie w 1940 r.). Adolf Hyła, który namalował obraz łagiewnicki w 1944 r. (pierwotne pejzażowe tło przemalowane w 1952 r.), potraktował wzór dość swobodnie, co wywołało sprzeciw m.in. ks. Michała Sopoćki. Kompozycja Hyły różni się od oryginału Kazimirowskiego, który to właściwie aż do lat 90. XX w., ze względu na sytuację polityczną, był znany wyłącznie lokalnie i to wąskiemu kręgowi wiernych. Masowo, także w USA, była i jest rozpowszechniana wersja łagiewnicka. Zob. *Jezu, Ufam Tobie. Orędzie Bożego Miłosierdzia* (Gorzów Wielkopolski: Zgromadzenie Sióstr Jezusa Miłosiernego, 2012), s. 43–45, 53, 131, 152–155; Piotr Szweida, *Adolf Hyła. Malarz Bożego Miłosierdzia. Życie i twórczość (1897–1965)* (Kraków: Instytut Studiów Franciszkańskich, 2022), s. 210–217; Mariusz Bryl, „Obraz Bożego Miłosierdzia Eugeniusza Kazimirowskiego. Potrójny oryginał”, w: *Wilno, Vilnius, Vilne 1918–1948. Jedno miasto – wiele opowieści*, red. Giedrė Jankevičiūtė, Andrzej Szczerski (Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2023), s. 435–441.

19. Zob. Chrudzimska-Uhera, „Ojczyzna wyobrażona. Znaki Polski i polskości w Polish Cathedrals w USA – zarys problematyki”, s. 399–415.

5 Rzut kościoła św. Jozafata
w Milwaukee. Oprac. Bartłomiej
Gutowski

sceny narracyjne w kościele św. Wojciecha w Chicago powinniśmy określać mianem „historycznych”, jak robi to Irena Rolska. Są to malowidła ściennie, które autorka konsekwentnie nazywa „obrazami” (np. s. 27), a owe „sceny historyczne” to według badaczki zaślubiny Jadwigi Andegaweńskiej z Władysławem Jagiellą, którym błogosławi św. Wojciech, oraz procesja paulinów pod murami twierdzy Jasna Góra, gdzie wśród uczestników oglądamy także wspomnianego biskupa męczennika (il. 4). Taka identyfikacja tematów malowideł wzbudza niepokój, przedstawienia te są bowiem swobodną wizją, nieprzystającą do żadnych jasno zdefiniowanych realiów, także kostiumologiczno-architektonicznych. W tym przypadku nasuwa się pytanie nie tylko o intencje malarza, ale i o to, czy na pewno w dwóch scenach oglądamy św. Wojciecha i wskazane przez Irenę Rolską momenty z historii Polski? Równie dobrze mogą to być zaślubiny Mieszka i Dobrawy oraz dziękczynna procesja po zwycięstwie pod Cedynią. Należy podkreślić, że takie swobodne podejście jest charakterystyczne dla dekoracji polskich świątyń w USA. Dopóki w źródłach nie zostanie odnaleziony tytuł danej sceny, dopóty powinniśmy zachować większą ostrożność.

Problemem w książce jest także brak atrybucji większości ołtarzy, figur i malowideł. Oczywiście ustalenia takie nie zawsze są możliwe, ale wydaje się, że w omawianej pracy pominięcie autorstwa wielu obiektów spowodowane jest nieobecnością

historyka sztuki podczas prac terenowych: członkowie zespołu po prostu przeoczyli umieszczane na obiektach sygnatury.

W sposób bałaganiarski został przygotowany skład książki. Mimo że jest to publikacja dwujęzyczna, zabrakło tytułu w języku angielskim. Nie podano także informacji, kto tłumaczył tekst (AI?). Część fotografii ukazuje obiekty w zbyt wielkim skrócie (np. il. 11, s. 90) lub też ujęcia są zbyt mocno skadrowane (np. il. 12 i 13, s. 90–91). Ilustracje dotyczące kościoła w Radomiu zostały wstawione w środek rozdziału o kościele św. Józafata w Milwaukee (a zatem nie po s. 106; po s. 126 znajdują się strony o numerach 107–121).

W książce zamieszczono schematyczne rzuty kościołów św. Wojciecha i Michała Archaniola w Chicago, które Bartłomiej Gutowski opracował i opublikował w popularnonaukowej książce *Parafie i kościoły polskie w Chicago / Polish Parishes and Churches in Chicago* (Warszawa 2019). Na zawarte w niej opracowania dotyczące obu kościołów powołuje się Irena Rolska. Badaczka nie zauważyła, że ukazał się trzeci tom tej pracy – *Parafie i kościoły polskie w stanach Wisconsin, Pensylwania, Ohio, Nowy Jork, Maryland i Connecticut / Polish Parishes and Churches in the States of Wisconsin, Pennsylvania, Ohio, New York, Maryland and Connecticut*, w którym zamieszczono rzut kościoła św. Józafata w Milwaukee (il. 5). Stąd w recenzowanej książce zarówno w przypadku kościoła w Milwaukee, jak i kościoła w Radomiu opublikowano plany wnętrza uzyskane dzięki skanowaniu 3D, opracowane przez Jacka Kęsika (il. 13, s. 114; il. 6, s. 147). Nie ukazują one jednak w pełni rzutów obu świątyń. Zaskakujące jest w ogóle pominięcie wyników skaningu – zawarte w książce wizualizacje są wybiórcze i mają charakter podglądowy.

Nie negując potrzeby, ale wręcz zachęcając do opracowywania sakralnej sztuki powstałej dla Polonii w USA, należy stwierdzić, że recenzowana książka w minimalnym zakresie poszerzy stan badań. Jedynie kościół w Radomiu nie był wzmiankowany w literaturze historycznej i historyczno-artystycznej. A ta właśnie świątynia w omawianej publikacji została opracowana najslabiej.

Na koniec należy zauważyć, że wielu wskazanych uchybień zapewne można byłoby uniknąć, gdyby Irena Rolska uczestniczyła w pracach terenowych w USA. Książka powstała jednak na podstawie materiałów fotograficznych i pomiarów 3D. Dodać trzeba, że połowa z 20 kościołów opracowanych w ramach projektu przez zespół badaczy z Politechniki Lubelskiej i Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego ma już dobrą dokumentację inwentaryzacyjną, łącznie z profesjonalnie wykonanymi fotografiami i pomiarami, które były publikowane²⁰, a także są dostępne on-line²¹. Są to wyniki prac prowadzonych dzięki grantom NPRH (11 H 160282 84, 2017–2019) oraz dofinansowaniu z Programu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (2017), Instytutu „Polonika” (2018–2019) i Kancelarii Prezesa Rady Ministrów (2020–2021), które otrzymał Jacek Gołębiowski z KUL, kierownik tych projektów²². Dobrze byłoby więc, aby skromne środki publiczne na badania były przeznaczane na realizację projektów nowych, niepowtarzających wcześniejszych.

20. Zob. przypis 8.

21. *Kościół polskie w USA*, dostęp 14 kwietnia 2025, <https://kosciolypolskiewusa.com/>.

22. Celem projektów była dokumentacja kościołów z listy „Polish Cathedrals” w zakresie źródeł historycznych i dziedzictwa materialnego.

BIBLIOGRAFIA

- Baranowski, Piotr, Karol Czajkowski, Marcin Gładki, Tadeusz Morysiński, Antoni Rzońca, i Rafał Szambelan. „Polish Experience with Advanced Digital Heritage Recording Methodology, Including 3D Laser Scanning, CAD and GIS Application, as the Most Accurate and Flexible Response for Archeology and Conservation Needs at Jan III Sobieski's Residence in Wilanów (Warsaw)”. W: *Lasers in the Conservation of Artworks. LACONA VI Proceedings, Vienna, Austria, Sept. 21–25, 2005*, redakcja Johann Nimmrichter, Wolfgang Kautek, Manfred Schreiner, 513–521. Vienna: Springer, 2007.
- Boroń, Adam, Marta Borowiec, i Andrzej Wróbel. „Kompleksowa, cyfrowa dokumentacja fotogrametryczna wzgórz zamkowych w Rabsztynie k. Olkusza”. *Archiwum Fotogrametrii, Kartografii i Teledetekcji* 14 (2004): 97–109.
- Boroń, Adam, i Antoni Rzońca. „Metody fotogrametrii cyfrowej i skanowania laserowego w inwentaryzacji zabytków”. *Roczniki Geomatyki* 5, nr 8 (2007): 129–140.
- Brożek, Andrzej. *Polonia amerykańska 1854–1939*. Warszawa: Interpress, 1977.
- Bryl, Mariusz. „Obraz Bożego Miłosierdzia Eugeniusza Kazimirowskiego. Potrójny oryginał”. W: *Wilno, Vilnius, Vilne 1918–1948. Jedno miasto – wiele opowieści*, redakcja Giedrė Jankevičiūtė, Andrzej Szczerski, 435–441. Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2023.
- Chrudzimska-Uhera, Katarzyna. „Ojczyzna wyobrażona. Znaki Polski i polskości w Polish Cathedrals w USA – zarys problematyki”. W: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 11, redakcja Wojciech Walczak, Karol Łopatecki, 397–418. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2020.
- Chrudzimska-Uhera, Katarzyna, Anna Sylwia Czyż, Jacek Gołębiowski, i Bartłomiej Gutowski. *Parafie i kościoły polskie w Chicago / Polish Parishes and Churches in Chicago*. Warszawa: Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą „Polonika”, 2019.
- Chrudzimska-Uhera, Katarzyna, Anna Sylwia Czyż, i Paweł Sieradzki. *Parafia i kościoły polskie w stanach Wisconsin, Pensylwania, Ohio, Nowy Jork, Maryland i Connecticut / Polish Parishes and Churches in the States of Wisconsin, Pennsylvania, Ohio, New York, Maryland and Connecticut*. Warszawa: Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą „Polonika”, 2023.
- Czyż, Anna Sylwia. „Motywy niepodległościowe w dekoracji najstarszych tzw. Polish Cathedrals”. W: *Niepodległość i nowoczesność. Studia z historii sztuki*, redakcja Lech Karwowski, Dariusz Kacprzak, Szymon Piotr Kubiak, 43–62. Szczecin–Warszawa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Fundacja Kultura Miejsca, 2019.
- Czyż, Anna Sylwia. „Wątki niepodległościowe w dekoracji tzw. Polish Cathedrals – na marginesie badań dokumentacyjnych polskich parafii w USA”. W: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 11, redakcja Wojciech Walczak, Karol Łopatecki, 435–454. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2020.
- Czyż, Anna Sylwia, Bartłomiej Gutowski, i Paweł Sieradzki. *Parafie i kościoły polskie w Michigan, Massachusetts i Minnesocie / Polish Parishes and Churches in Michigan, Massachusetts and Minnesota*. Warszawa: Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą „Polonika”, 2021.
- Gerasik, Janusz. „Paweł Sobolewski i jego «Poland» – pierwsze polonijne wydawnictwo periodyczne w USA z 1842 r.” *Bibliotekarz Podlaski* 62, nr 1 (2024): 303–322.
- Gutowski, Bartłomiej. „Architektura Polish Cathedrals w USA na tle prac dokumentacyjnych (2017–2018)”. W: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 11, redakcja Wojciech Walczak, Karol Łopatecki, 419–434. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2020.
- Gutowski, Bartłomiej. „Kościół pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika / Church of St. Stanislaus Bishop and Martyr”. W: Anna Sylwia Czyż, Bartłomiej Gutowski, Paweł Sieradzki, *Parafie i kościoły polskie w Michigan, Massachusetts i Minnesocie / Polish Parishes and Churches in Michigan, Massachusetts and Minnesota*, 100–109. Warszawa: Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą „Polonika”, 2021.
- Gutowski, Bartłomiej. „Kościół pw. św. Wojciecha / St. Adalbert Church”. W: Katarzyna Chrudzimska-Uhera, Anna Sylwia Czyż, Jacek Gołębiowski, Bartłomiej Gutowski, *Parafie i kościoły polskie w Chicago / Polish Parishes and Churches in Chicago*, 67–80. Warszawa: Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą „Polonika”, 2019.
- Jakubowski, August Antoni. *Wspomnienia polskiego wygnańca. The Remembrances of Polish Exile*. Tłumaczenie i redakcja Jarosław Ławski, Piotr Oczko. Białystok: Wydawnictwo Alter Studio, 2013.
- Jezu, Ufam Tobie. *Orędzie Bożego Miłosierdzia*. Gorzów Wielkopolski: Zgromadzenie Sióstr Jezusa Miłosiernego, 2012.
- Kantowicz, Edward R. „To Build the Catholic City”. *Chicago History* 14, nr 3 (1985): 4–27.
- Krasny, Piotr, i Marek Walczak. „Konfesja. Kilka uwag o znaczeniu terminu oraz jego używaniu i nadużywaniu w polskiej literaturze historyczno-artystycznej”. *Roczniki Humanistyczne KUL* 54–55, nr 4 (2006–2007): 67–89.
- Modzelewska-Opara, Ewa. *Dorobek pisarski i misja kulturalna polskich emigrantów w Stanach Zjednoczonych Ameryki w latach 1831–1842*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2022.

- Olszewski, Andrzej K. „Historia Polski w obrazach i witrażach w bazylice pod wezwaniem Świętego Józafata w Milwaukee”. W: „*Homo creator et receptor atrium*”. *Księga pamiątkowa Księdzu Profesorowi Stanisławowi Kobielińskiemu ofiarowana*, redakcja Małgorzata Wrześniak, 337–340. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 2010.
- Olszewski, Andrzej K., i Irena Grzesiuk-Olszewska. *J. Szeptycki i jego kościoły w Ameryce / J. Szeptycki and His Churches in America*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 2000.
- Paszenda, Jerzy. „Losy tak zwanego stylu jezuickiego”. *Biuletyn Historii Sztuki* 62, nr 1–2 (2000): 165–174.
- Polish Cathedrals. Polskie dziedzictwo religijne, kulturowe, społeczne i materialne w Stanach Zjednoczonych. Leksykon*. Redakcja Jacek Gołębiowski, Maria Anna Furtak. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2023.
- Potaczala, Genowefa. *Polacy na Trójcowie. Dzieje kościoła św. Trójcy w Chicago*. Poznań: Wydawnictwo Agape, 2006.
- Pula, James S. „Architecture, Polish Cathedral Style”. W: *The Polish American Encyclopedia*, redakcja James S. Pula, 17. Jefferson: McFarland & Company, 2011.
- Skerrett, Ellen, Edward R. Kantowicz, i Steven M. Avella. *Catholicism, Chicago Style*. Chicago: Campion Book, 1993.
- Szweda, Piotr. *Adolf Hyla. Malarz Bożego Miłosierdzia. Życie i twórczość (1897–1965)*. Kraków: Instytut Studiów Franciszkańskich, 2022.
- Williams, Peter W. *Houses of God. Region, Religion, and Architecture in the United States*. Urbana–Chicago: University of Illinois Press, 1997.